

УДК: 323.21+323.22/001.9

ДОВІРА ЯК АТРИБУТ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: КОМУНІКАТИВНИЙ АСПЕКТ

Макух О. Є.

*ст. викл. кафедри соціології та соціальної роботи, к. політ. н.,
Національний університет «Львівська політехніка».*

Розглянуто поняття «довіра» через призму комунікативного підходу у політичній науці; її роль як генералізуючого фактора у процесах громадянської самоорганізації. Показано динаміку персональної та інституційної довіри особи в сучасній Україні, формування основ громадянського суспільства через мережеву взаємодію.

Ключові слова: довіра, інституційна довіра, недовіра, комунікація, громадський контроль

Рассмотрено понятие «доверие» используя принципы коммуникативного подхода в политической науке; ее роль как генерализующего фактора в процессах гражданской самоорганизации. Показана динамика персонального и институционального доверия индивида в современной Украине, формирование основ гражданского общества через сетевое взаимодействие.

Ключевые слова: доверие, институциональное доверие, недоверие, коммуникация, гражданский контроль

The notions of «trust» in the light of the communicative approach in political science as well as its role as a generating factor in civic self-organization are analyzed. The dynamics of personal and institutional trust of people in modern Ukraine and setting of the foundations of civil society through the networking are illustrated.

Key Words: trust, institutionnoe trust, mistrust, communication, civil control

Постановка проблеми у загальному вигляді

Політична сфера сьогодні меншою мірою визначається ідеологічними системами, проте переважно обумовлюється зовнішніми чинниками неполітичного змісту. Як зазначає український науковець О. Чемшит, якісні зміни у політиці відбуваються під знаком посилення ролі «діючих індивідів» та їх об'єднань, що формують сталі потужні громадянські (комунікативні зв'язки), спричиняючи цим самим вихід інститутів політичної влади із «оптимальної зони», яка описується термінами задоволення першочергових потреб індивіда [16, с. 48–49]. Така тенденція свідчить про орієнтацію політичної еліти на самовиживання й нав'язування умов співпраці, в основу яких покладено односторонні (не громадянські) переваги. В цей час спостерігаємо активізацію міжособистісних взаємодій поза сферою політики, бажання громадського контролю, що об'єднані довірою та комунікацією, і виступають потужним каталізатором самоорганізаційних процесів у середовищі громадських відносин. Нажаль ця довіра ще не є інституційною, що провокує неможливість соціально-політичної мобільності, селекції та ротації політичних еліт, деінституалізації політичної влади, переформатування системи.

Відсутність системних напрацювань у науковій сфері та низка окреслених проблем породили запитання: якими є альтернатива та перспектива сучасному політичному стану в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Наше дослідження побудоване на системному баченні проблеми та міждисциплінарному підході до її аналізу. Феномен довіри як категорії суспільних наук у різний час вивчали Е. Гідденс (апелює до стабілізаційної функції довіри у системних утвореннях), Л. Бос (досліджує можливість побудови нової дійсності, де довіра постає детермінуючим чинником), Н. Луман (аналізує феномен системної недовіри). П. Бурдьє, Л. Хеніфен, Дж. Джакобс тісно пов'язують проблему довіри із питанням соціального капіталу, вважаючи сам феномен потенціальною передумовою соціального капіталу. В працях Ю. Барсукової, Н. Давидової, Л. Діскіна, Т. Сидоріної, В. Радаєва також знаходимо ґрунтовний аналіз проблеми довіри у політичній сфері.

Політологічна традиція досліджень у напрямі питання довіри репрезентована розвідками Дж. Коулмена (вплив довіри на розвиток громадянських структур), Е. Ушландера, С. Роуз-Акермана, К. Ньютона, Б. Ротштейна (питання низького рівня системної довіри). Цікавими є висновки у галузі дослідження інституційної довіри А. Алексєєвої, яка аналізує норми, неформальні правила, їхній вплив на довіру особи до політикуму. Серед інших – М. Вебер (акцентує на довірі як чиннику раціоналізації політичних відносин), П. Штомпка (вивчає роль

політичної довіри у демократичних суспільствах), Ф. Фукуяма (аналізує соціально-інтелектуальний аспект феномена довіри через поняття соціального капіталу), І. Ільїн (розглядає правовий аспект проблеми), А. Міщенко, Т. Алексєєва, Є. Бистрицький, А. Гальчинський, І. Сікора (характеризують вплив політичної довіри на легітимаційні процеси), І. Радченко (вивчає довіру з позиції ціннісно-моральної означуваності як спосіб побудови діалогу між владою та громадянами). Предметніше вивченням питання займається С. Погорєлий, який досліджує довіру громадян до інститутів політичної влади, а П. Козирева – феномен міжособистісної довіри у процесі формування громадянських відносин. Цей підхід близький і В. Сукачову: він зосереджує увагу на питанні політичної довіри як визначального чинника у самоорганізаційних процесах у межах політичної сфери.

Серед інших науковців, які вивчають питання довіри як феномена політичного порядку такі вітчизняні науковці: Ф. Шандор, А. Ковальова, О. Крутій, В. Мальцев, І. Лопушинський, С. Наумов, В. Нечипоренко, І. Костенок, В. Геєць, А. Міщенко, В. Ігнатов, М. Бондаренко, І. Мартинюк, О. Радченко.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми

З огляду на розробленість питання довіри як легітимаційного фактору інститутів політичної влади, вважаємо за необхідне зосередитися на комунікативному аспекті проблеми – міжособистісної довіри та її впливі на формування інституцій громадянського суспільства, динаміку політичних процесів зокрема у сучасній Україні. Також доцільним є аналіз складових феномена довіри: недовіри та громадського контролю.

Формулювання цілей статті

Характеристика вказаної проблеми, недостатня розробленість окремих її аспектів спонукали до наукового пошуку та вирішення наступних питань: дослідити стан міжособистісної та інституційної довіри в Україні, обґрунтувати її значення у ході формування інституцій громадянського суспільства та впливу на динаміку політичного процесу з позицій комунікативної взаємодії.

Виклад основного матеріалу дослідження

Зміна динаміки протікання політичних процесів, пріоритетів розгортання політичної практики, прояву потенціалу «людського в системному» спричинили ряд незворотних трансформацій у сфері політичних відносин в Україні: появу якісно нових форм викликів індивіда в політиці стосовно виконання інститутами політичної влади своїх функціональних зобов'язань. Цей стан речей спонукає говорити про вибудову таких громадянських відносин, котрі відзначаються саморганізацією, соціальною та політичною відповідальністю, цілепокладальністю. Відтак перспектива найближчого майбутнього повинна провокувати іншу стратегію реагування на запити суспільства збоку інститутів політичної влади: потенційно надавати змогу зреалізовувати особисті амбіції кожного громадянина.

А. Селігмен зазначає, що «наявність довіри є істотним компонентом усіх сталих суспільних відносин» і що «...проблема її встановлення, генералізація, визначає специфіку сучасності» [2, с. 88]. Формування громадської довіри відбувається на міжособистісному рівні, генералізація якого створює довіру до влади, уряду, суспільства загалом. Довіра виступає визначальним фактором мобілізації актуальних та потенційних ресурсів, досягнення мети щодо спроможності системи змусити усіх дотримуватися визначених правил. Найвагоміший її «здобуток» – спроможність визначати й відтворювати конкретні моделі поведінки у середовищі, тобто раціоналізувати політичний процес. Довіра, спочатку формується в міру міжособистісних контактів та співпраці у межах формальних й неформальних структур громадянського суспільства, сприяє формуванню громадянської культури, а з часом – сприяє посиленню довіри до інститутів політичної влади.

Необхідно згадати і про аксіологічну характеристику феномену довіри, основою якого є здатність особи апріорі наділяти явища та об'єкти оточуючого світу, ознаками значущості (цінності). Проте, це лише емоційна складова, а ми актуалізуємо потребу формувати довіру прагматичного типу. Фактично – це уже система позитивних налаштувань особи щодо інших на основі цінностей, які при толерантному ставленні визначають орієнтацію на позитивне сприйняття відмінностей інших. Така відмінність у поглядах зумовлена обставинами існування, тут і тепер наближаються до ідентифікації себе через спільне тлумачення ситуації» [15, с. 51]. Так налагоджується комунікація, у якій єдиноможлива форма репрезентації «Я» відбувається через постать «іншого». Із приватних контактів з «іншим», на думку німецького дослідника О. Гьофе, починають виформовуватися толерація та довіра. Ф. Шандор влучно підкреслює, що рівень довіри в соціумі виступає «барометром», що відображає ступінь надійності конкретного середовища, його відповідності цінностям та

потребам громадян. Довіра пов'язує індивідів із інститутами політичної влади, підвищуючи їх легітимність та ефективність. У праці у книзі «Творення демократії» Р. Патнем доводив необхідність формування на основі довіри неформальних горизонтальних та формальних вертикальних зв'язки у суспільстві. Це допомагає само організовуватися, розвивати й удосконалювати систему політичних та позаполітичних відносин. Саме роль структур громадянського суспільства стає сьогодні рівнозначною ролі публічно-управлінських ієрархій, оскільки, ефективно виробництво суспільних благ потребує реалізації ефективною моделі комунікаційного співіснування. Нажаль в Україні прогресує «епідемія» зневіри та інституційної недовіри, які деформують зв'язки приватного характеру і породжують авторитаризм загалом.

Довіра є важливою категорією комунікативної філософії, а її специфічною властивістю виступає здатність детермінувати комунікативну компетенцію індивіда, формувати діалогічні відносини. Саме тому «у моделюванні суспільних процесів важливими є символічні сутності та передача їх засобами комунікації. Актуалізація даного чинника у спілкуванні як способу налагодження стійких відношень, творить основу для диференціації дискурсивних (суб'єкти обговорюють) та функціональних (суб'єкти діють) систем [7, с. 403].

У процесі аналізу феномену довіри ми акцентуємо на комунікативному форматі взаємообумовлених відносин «індивід↔громадянські конструкції↔інститути політичної влади». Довіра з'являється лише тоді, коли в комунікації стратегічні практики опираються на спільний ціннісний фундамент соціального. Суспільство, в якому домінує органічна солідарність, створює всі умови для поступу індивіда, реалізації його прав і свобод. Політична довіра є причиною та системоутворювальним фактором кристалізації діяльності інституту політичної влади як комунікаційної системи, оскільки інституалізуючись, владні відносини в основі розвитку мали кредит довіри громадян і погодження делегувати частку особистої свободи з-поза меж позаполітичних відносин. Недарма основне з правил Р. Декарта гласить: реальність здатна реалізуватися «лише через мене, за умови моєї власної праці» та власних зусиль [9, с. 120]. Погоджуємося із В. Бронніковим, що індивідуальні зусилля спрямовані на здійснення макропроцесів мають сенс, внаслідок чого малі змінні виражаються в макроскопічних наслідках. Питання ролі «малих форм» у політиці зводиться не до механічного поєднання міні-зв'язків у єдиний тотальний та його вплив на інституційну сферу політики, а до «пояснення метаморфоз одиначної орієнтації у раціональний вибір групи». У цій площині й формується інституційна довіра на позначення легітимізації рівня сприйняття дійсного політичного курсу. Тут феномен довіри відображає міру відносності (через категорію відповідальності) як неможливість передбачити дії «іншого» (нестача інформації стосовно мотивації, мети, засобів її досягнення) у стані невизначеності. Ця модель лізингових відносин в остаточному варіанті формує потужний сумарний кредит довіри від громадян.

Наголосимо, формування інституційної довіри відбувається як через дії (компетенцію) суб'єктів політики, функціональну спроможність інститутів політичної влади (К. Мортенсен), так і через ступінь політизації суспільства. Політизація визначає і виконання публічно взятих зобов'язань, і «роздавання обіцянок», які, за словами Картезія, є найнебезпечніші крайнощі у житті людини, що «певною мірою обмежують свободу..., перетворюючи особу на засіб» [9, с. 263]. Й. Коган, зауважив, що одним із аспектів вияву довіри як комунікативного акту в політичній сфері є формування «деліберативної політики» (*deliberate* – обговорювати, дискутувати). Термін «обговорюваної» політики сьогодні все частіше використовують у лексиці політичної науки. У концепції суспільства «піщаного годинника» Р. Роуз підтримує тезу про наявність збалансовуючого фактора, інверсивних зв'язків між громадянськими структурами та інститутами політичної влади, для котрих характерне переміщення вектора суспільної довіри як у напрямі мережевих структур, так і навпаки. Відтак довіра може набувати крайньої форми – недовіри, яка детермінує формування специфічного типу комунікативного зв'язку в формі політичного контролю. Довіра виступає однією із передумов створення відношень, котрі, вимагаючи звітності й віддачі, породжують комунікацію в новій якості. Проблема контролю у політиці насправді є проблемою здатності всієї системи адекватно реагувати на запити громадян. Питання політичного інспектування тісно пов'язане із «синдром недовіри», «політичним скептецизмом», які спонукають особу до активності та здійснення вибору. «Синдром недовіри» хоч і вносить дезорганізаційний ефект, але саме завдяки йому особа навчається розпізнавати «по-іншому» [18, с. 12]. Для означення ситуації недовіри М. Доган використовує термін «ерозія довіри» (характеризуючи її як щось середнє між ситуаціями «втрати ілюзій», «розчарування», з одного боку, та «кризи», «делегітимації», «патології», з іншого). Основними ж характерними рисами недовіри він називає такі: 1) часова стійкість; 2) структурний характер; 3) раціональне підґрунтя, оскільки для більшості опитаних базується на прагматичній основі [17, с. 229].

Пересічний українець сьогодні є носієм «культури недовіри», яка характеризується слабкою залученістю до функціонування і контролю інститутів політичної влади, нерозвинутістю соціальних мереж (виняток – мережі засновані на близькоспоріднених зв'язках, непотизмі). Причинами такого стану речей є також відсутність традицій відповідальності, зобов'язань, участі.

Аналізуючи дані соціологічних опитувань, бачимо, що позивна динаміка все-таки присутня, хоча й незначна. Якщо говорити про міжособистісну довіру, її рівень в українському суспільстві за останній рік значно зріс. Нажаль рівень інституційної довіри після короткотривалих перерв залишається стабільно низьким. Посилаючись на дослідження, виконані міжнародним проектом WVS (Всесвітнє дослідження цінностей) [8], динаміка питомої ваги українців, які вважають, що «більшості людей можна довіряти», характеризується як негативна – від 28,8% (1995-1998) до 24,5% (2005-2008). Українці довіряють церкві більше, ніж політикам і ЗМІ (Фонд «Демініціативи», квітень 2012 рік). Дослідження проведенні Центром ім. Разумкова фіксують, що найбільшою довірою в Україні уже протягом багатьох років користується церква – 66,5%. Вітчизняним ЗМІ довіряють 61% громадян. Громадським організаціям – 40,2%; судам – 22,7%; політичним партіям – 21,2% громадян [12, с. 13]. У суспільстві постійно відбувається процес зниження довіри майже до всіх державних інституцій (за винятком армії та місцевої влади), опозиційні політики старого покоління, що пішли у владу, поволи втрачають довіру населення, – відзначає І. Бекешкіна. Досі не реалізована реальна боротьба з корупцією та проведення ефективних реформ, імітується функціональна діяльність. Не відбулось і повноцінного «перезавантаження» влади з відмовою від «старих» непрозорих практик управління. Масова недовіра населення за часи незалежності сформувала певну характеристику пострадянського розвитку українського суспільства, яка отримала назву «суспільства втраченої довіри», основними причинами якого є низька ефективність державних органів через штучно впровадженні демократичні принципи управління: закритість, корумпованість та клановість політичної еліти; значний вплив неформальних «клієнтилістських» бюрократичних зв'язків тощо. Виникненню даного феномена також сприяло використання найменш ефективних механізмів легітимації влади на шляху побудови демократичної політичної системи – самолегітимації політичної еліти, традиційної легітимації на основі вкорінених радянських міфів, штучної харизматизації окремих лідерів [17, с. 230]. Сьогодні громадскість починає мислити прагматично: вона потребує реальних підстав (задоволення потреб та інтересів) для надання кредиту довіри владним інституціям.

Парадоксально, але станом на грудень 2014 року 71% українців вважають себе щасливими людьми. Найвищим він був у 2011 році (74%) (група «Рейтинг», грудень 2014 рік). Щасливішими себе вважають більш молодші респонденти, з вищим освітнім та матеріальним рівнем, а також працюючі. Серед позитивних тенденцій також підняття рівня довіри до армії, самоорганізаційних громадських (волонтерських) рухів. Останні допомагають розвивати складові соціального капіталу, який використовується для формування громадської свідомості, підтримки інститутів політичної влади.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку

Проаналізовано феномен довіри (громадянської та інституційної) у політиці, визначено каталітичне та системоутворювальне його значення насамперед для сфери громадянських взаємодій. Довіра є тим значущим механізмом, котрий забезпечує формування сталих взаємовідношень, діалогів, мереж, актів комунікування, стратегічних відносин, а також участь суб'єктів і у політичній, і у позаполітичній сферах людського існування. Тема довіри, особливо інституційної, сьогодні є актуальною для українського соціуму, відтак переконливі у науковому та практичному сенсі напрацювання є завжди необхідними.

Література

1. Hetherington M. The Political Relevance of Political Trust / M. Hetherington // The American Political Science Review. – Vol. 92. – № 4. (Dec., 1998), pp. 791 – 808. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://isite.lps.org/krippe/web/documents/0-1.pdf>
2. Seligman A. The idea of civil society / Adam B. Seligman. – N. Y. : The Free press, 1992. – 241 p.
3. Андрущенко В. П. Організоване суспільство: проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід

- соціально-філософського аналізу / Андрущенко В. П. – К. : ТОВ «Атлант ЮЕмСІ», 2005. – 498 с.
4. Безродна В. І. Особливості формування громадянського суспільства в процесі політичної модернізації України : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. І. Безродна. – Одеса, 2003. – 16 с.
 5. Білоусов О. С. Інституалізація громадянської іціативи в Україні: світовий досвід та національні особливості: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 – політичні інститути та процеси / Білоусов Олександр Сергійович. – Одеса : 2008. – 19 с.
 6. Білошицький С. Криза довіри громадськості до представницьких політичних інститутів / С. Білошицький // Політичний менеджмент. – 2009. – № 2. – С. 56–66.
 7. Буник М. Моделювання громадянського суспільства в період соціальних змін / М. Буник // Вісник Львівського університету. Сер. Філософські науки. – 2001. – Вип. 3. – С. 400–409.
 8. Геєць В. Розвиток соціального капіталу – найбільше багатство у світі. –Електронний ресурс. – Режим доступу. <http://www.viche.info/journal/2359/>
 9. Декарт Р. Рассуждение о методе, чтобы верно направлять свой разум и отискивать истину в науках / Р. Декарт // Сочинения в 2 т. – Т. 1. – М. : Мысль, 1989. – 654 с.
 10. Кожем'якіна О. Раціональні та ірраціональні виміри феномену довіри / Оксана Кожем'якіна // Наук. вісн. Чернів. у-ту : зб. наук. праць. – Вип. 412–413. – С. 207–211. – («Філософія»)
 11. Міщенко А. Б. Політична довіра у легітиміційних процесах суспільного інформаційного розвитку/ А. Б. Міщенко // Міжнародна інформація та міжнародні відносини. – С. 63–67. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ijimv.knukim.edu.ua/zbirnyk/1_2/10-mischenko.pdf
 12. Скоблик Н. В. Контроль громадян над лідерами в теорії демократії Р. Даля: автор. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 – теорія та історія політичної науки» / Скоблик Наталія Володимирівна. – Львів, 2005. – 20 с.
 13. Україна – 2013: між виборами і перед вибором (аналітичні оцінки). [Електрон. ресурс] / Центр Разумкова. – 2013. – 19 с. Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/upload/Ukraine-2013_ukr.pdf
 14. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма; пер. с англ. Ф. Фукуяма. – М. : ООО И-во «АСТ» : ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 736 с.
 15. Хабермас Ю. Теория коммуникативного действия / Ю. Хабермас // Вестн. Моск. у-та. – 1993. – № 4. – С. 43–63. – (Сер. 7. «Философия»).
 16. Чемшит А. А. Государственная власть и политическое участие / Чемшит А. А. – К. : Украинский центр духовной культуры, 2004. – 528 с.
 17. Шандор Ф. Легітимізація влади: і довіра і толерантність як чинники соціального буття / Федір Шандор // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. – № 4. – 2011. – С. 225–230.
 18. Штомка П. Социальное изменение как травма / П. Штомка // Социологические исследования. – 2001. – № 1. – С. 6–16.